

FƏRHAD CABBAROV¹

CÜMHURİYYƏTİN İQTİSADİ SİYASƏTİNİN BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİNƏ DAİR

Açar sözlər: qadağa sistemi, məruzə məktubu, sahibkarlar, H.Z.Tağıyev, N.Yusifbəyli

Azərbaycan Cümhuriyyətinin elan edilməsi ölkənin siyasi həyatı ilə yanaşı, iqtisadi həyatında da yeni səhifəni açmış oldu. Yüz ilə yaxın bir dövr ərzində Rusiya imperiyasının müstəmləkəsi olan Şimali Azərbaycan 1918-ci ildə siyasi və iqtisadi inkişaf istiqamətlərini müstəqil şəkildə müəyyənləşdirmək hüququnu əldə etdi. Sənayenin, kənd təsərrüfatının, nəqliyyatın böhrandan çıxarılması, gənc dövlətin iqtisadi potensialının gücləndirilməsi siyasi müstəqillikdən heç də az əhəmiyyət daşımayan vəzifələr idi. Bununla əlaqədar 1919-cu il aprelin 14-də parlamentdə hökumətin bəyannaməsi ilə çıxış edən Baş nazir Nəsim bəy Yusifbəyli demişdir: “İstiqbalımızın təmini üçün başqa tədbirlər ittixazı da lazımdır. O da iaşə, ticarət və maliyyə işlərini yoluna qoymaqdır” (2, s. 325).

Qeyd etmək lazımdır ki, Cümhuriyyətin beş hökumət kabinetlərinin hamısının siyasəti bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə söykənməklə yanaşı, eyni zamanda dövlətin istehsal, istehlak və mübadilə sahələrinə ciddi müdaxiləsini də istisna etmirdi. Şəxsi təşəbbüsü hərtərəfli təşviq etməklə bərabər, hökumət özəl mülkiyyətin hüdudlarını da müəyyənləşdirir, onun xüsusilə fabrik-zavod istehsalında həddindən çox artmamasına çalışır və çoxukladlı iqtisadiyyatı qurarkən dövlət mülkiyyətinə xüsusi önəm verirdi (3, s. 57).

Yeni tarixi şəraitdə Azərbaycan milli burjuaziyası da öz fəaliyyətini davam etdirir, onun nümayəndələri hakimiyyət orqanlarında fəal təmsil olunur, bəziləri parlament üzvü, digərləri isə nazir postlarını tuturdu. Müstəqil cümhuriyyətin yaranması milli sahibkarlara ilk dəfə dövlət strukturlarında təmsil olunmaq imkanını yaratdı (1918-ci ilə qədər onlar yalnız yerli özünüidarəetmə orqanlarında təmsil olunurdular), bu isə öz növbəsində ölkə iqtisadiyyatının

bütün sahələrində aparılan dövlət siyasətinə müsbət təsirini göstərdi, belə ki, hakimiyyət dairələri milli burjuaziyanın çoxillik təcrübəsindən yararlanmaq fürsətini əldə etdilər.

Milli kapitalın nümayəndələri XX əsrin əvvəllərində hərbi-siyasi təlatümlər nəticəsində dağıdılmış təsərrüfat sahələrinin bərpası prosesinə fəal qoşuldular. Ölkə hökuməti bolşeviklərin ləğv etdiyi özəl mülkiyyəti bərpa etdi, milliləşdirilən müəssisələri keçmiş sahiblərinə qaytardı, sahibkarlara kreditlər verdi. Bu və digər tədbirlər burjuaziya tərəfindən rəğbətlə qarşılandı.

Eyni zamanda, milli burjuaziyanın hökumətin daxili və xarici siyasətinə münasibəti bir-mənalı olaraq müsbət dəyərləndirilə bilməz. Müstəqilliyin və milli dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsinə yönəlmiş siyasi kursu dəstəkləyən sahibkarlar digər tərəfdən, maliyyə-iqtisadi və sosial məsələlərdə hökumətə qarşı ciddi müxalifətdə dururdular. Bu müxalif mövqenin səbəblərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1) Britaniya komandanlığının ehtiyacları üçün neft məhsullarının əvəzi ödənilmədən daşınması neft sənayeçilərinə ciddi ziyan vururdu;

2) dövlət möhkəm qiymətlər, maksimal istehsal həcmi tətbiq etməklə sənaye-ticarət firmalarının və müəssisələrinin fəaliyyətinə müdaxilə edirdi;

3) mütəmadi həyata keçirilən pul emissiyası ölkədə inflyasiya proseslərinin güclənməsinə gətirib çıxarırdı və bu da öz növbəsində sahibkarların gəlirlərinə təsirsiz ötüşmürdü;

4) ölkədən ərzaq, metal, ipək, pambıq və digər məhsulların çıxarılmasına dair hökumət tərəfindən tətbiq edilən məhdudiyət və qadağalar burjuaziyanın xüsusi narazılığına səbəb olurdu. Obyektiv səbəblərdən, xüsusilə də ölkədə həmin məhsullara kəskin ehtiyacın olması səbəbindən irəli gələn hökumətin bu addımı sahibkarlar tərəfindən azad ticarətə və özəl təşəbbüsə vurulan zərbə kimi qiymətləndirilirdi. Məhz bu

¹AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin elmi katibi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru.

məsələdə burjuaziya bərişmaz mövqe tutaraq öz maraq və mənəfətlərini müdafiə edirdi;

5) hökumətin iqtisadi siyasət kursunu həyata keçirən nazirlik və idarələrin, xüsusən də Ticarət və Sənaye Nazirliyinin fəaliyyəti, ixrac-idxal əməliyyatlarına icazələrin verilməsi zamanı üzə çıxan nöqsanlar, bürokratik əngəllər, limanlarda və gəmilərdə malların müsadirəsi və s. sahibkarlarda narazılıq doğurur və onlarla hökumət arasında ciddi fikir ayrılıqlarına gətirib çıxarırdı.

Ölkədəki dərin iqtisadi problemlərin təzahürü olan milli burjuaziya ilə Azərbaycan hökuməti arasındakı mübahisələrə N.Yusifbəylinin aprel bəyannaməsində də toxunulmuşdur. Millət vəkilləri qarşısında çıxış edən baş nazir etiraf etmişdir ki, Ərzaq Nazirliyinin ticarət işlərinə müdaxiləsi müsbət nəticə verməmiş və hökumət bu üsuldən imtina edərək ticarət sahəsində köklü dəyişikliklər aparmaq niyyətindədir (2, s. 325-326).

Biznes dairələri bəyannamənin bu hissəsinə dərhal reaksiya verərək 1919-cu il boyu dəfələrlə hökumət strukturlarına ünvanlanan müraciətlərdə özəl sektorda tətbiq olunan qadağalara və dövlət tərəfindən müdaxilələrə dair öz mövqelərini bildirdilər. Buna misal olaraq "Qafqaz və Merkuri" şirkəti və "Şərq cəmiyyəti" rəhbərlərinin ticarət və sənaye nazirinin müavininə məktublarını, Ticarət-sənaye ittifaqı nümayəndələrinin Ticarət və Sənaye Nazirliyi yanında Mal Mübadiləsi üzrə Komitənin iclasında çıxışını, nazirliklə müqavilə bağlamış şəxslərin ümumi yığıncağının müvəkkilləri adından hökumətə ünvanlanan xahişnaməni göstərmək olar (6, s. 145-149).

Lakin xronoloji baxımdan sahibkarlar adından hökumətə ünvanlanan ilk sənəd məşhur sənayeçi, tacir Hacı Zeynalabdin Tağıyevin Baş nazir N.Yusifbəyliyə göndərdiyi və burjuaziyanın "bütün qayğı və narahatlıqları ifadə olunduğu" (6, s. 152) məruzə məktubu idi.

Məktub 1919-cu il iyunun 29-da yazılıb. Görkəmli rus alimi D.İ.Mendeleyevin təbircə desək, "yerli tərəqqinin mühüm hərəkətvericisi", sahibkarlıq fəaliyyəti demək olar ki, iqtisadiyyatın bütün sahələrini əhatə edən H.Z.Tağıyevin bu zaman artıq 81 yaşı var idi.

Özünün əməlləri və xeyriyyəçiliyi ilə sağlığında "millət atası" adını qazanan, uzaqgörən və uğurlu biznesmen kimi çoxillik təcrübəyə malik olan H.Z.Tağıyev həyatı boyu dəfələrlə həm yazılı, həm şifahi şəkildə Rusiya imperiyasının hakimiyyət qurumlarına təhsil müəssisələrini açmaq, evlər tikmək haqqında xahişlər, təşəkkürlər və digər müxtəlif xarakterli müraciətlər ünvanlamışdır. Lakin N.Yusifbəyliyə yazılan məktub bunlardan fərqlənirdi. Bu həm sahibkarlar arasında, həm də bütövlüklə cəmiyyətdə hədsiz nüfuza malik olan insanın müstəqil Azərbaycanın hökumət başçısına müraciəti idi. Təsədüfi deyil ki, artıq ilk cümlələrdə H.Z.Tağıyev qeyd edirdi: "Çoxillik həyatımın sonunda Allah mənə sevimli vətənim üzərində parlayan yeni müstəqil dövlətin üfününü görməyi nəsim etdi. Doğma diyara məhəbbətim, onun rufahını və çiçəklənməsini görmək arzusu məni hazırkı məruzə məktubu ilə Sizə müraciət etməyə vadar edir" (4, s. 251-252).

Daha sonra H.Z.Tağıyev Cümhuriyyətin erkən tarixinə kiçik ekskurs edir və dərhal özünün Azərbaycanın iqtisadi inkişafına baxışını N.Yusifbəylinin diqqətinə çatdırır: «Daxili qayda-qanunun bərqərar olduğu, qonşu və Avropa dövlətləri ilə münasibətlərin nizama salındığı, gənc cümhuriyyətin sınaqlardan qalibiyyətlə çıxdığı və onun mədəni, ictimai, iqtisadi inkişafı və tərəqqisi üçün azad yolun açıldığı indiki vaxtı mühüm, lakin təxirəsalınmaz, təcili həllini gözləyən vəzifələrlə məşğul olması səbəbi ilə indiyə qədər hökumətin fəaliyyətindən kənar qalan məsələlərə Zati-alinizin diqqətini cəlb etməyə əlverişli məqam sayıram. Mən, bizim maliyyə və iqtisadi siyasətimizdən danışıram. Həm mənim vətənə olan məhəbbətim, həm də əsrin dördüdə üçü qədər davam edən ictimai və sənaye-ticarət sahələrində zəhmətim dövründə qazandığım təcrübə nəinki mənə ixtiyar verir, eyni zamanda üzərimə mənəvi vəzifə qoyur ki, Zati-alinizə açıq şəkildə belə bir qəti əminliyimi bildirim ki, hökumətin maliyyə və ticarət-sənaye sahələrindəki hazırkı siyasəti yanlış yoldadır və bu kursun dərhal və qəti olaraq dəyişdirilməsi bizim gənc cümhuriyyətimizi iqtisadi fəlakət təhlükəsindən xilas edə bilər" (4, s. 252).

H.Z.Tağıyev hökumətin iqtisadi kursunun üç əsas istiqamətini tənqid edirdi: tez-tez həyata keçirilən pul emissiyası, ölkədən mal daşınmasına qadağa qoyan sistem, dövlətin özəl firma və müəssisələrin işlərinə müdaxiləsi. Birinci amilə toxunaraq o, yazırdı: “Zati-aliniz bixəbər deyil ki, son aylarda bizim pulun kursu xeyli aşağı düşmüşdür. İş o yerə çatıb ki, bizim nominal manatımız Qərbi Avropa bazarlarında dövlətin bütün varidatı ilə təmin olunan kredit biletlərindən aşağı dəyərləndirilir. Aydınır ki, kursun aşağı düşməsi qismən bizim nəzarət və idarəçiliyimizdən asılı olmayan ümumi səbəblərlə izah edilir. Lakin dünya bazarlarında pulun dəyərsizləşdirilməsinə gətirib çıxaran həmin səbəblərdən başqa məsuliyyətin böyük hissəsi bizim maliyyə siyasətinin də üzərinə düşür. Bu siyasət dövlət məsrəflərini ödəməyə yeganə vasitə kimi yeni kağız pulların buraxılmasına əsaslanır, alıcılıq qabiliyyəti aşağı olan bu kağızların yenidən dövlət kassalarına qaytarmaq üçün heç bir əməli tədbirlərə söykənmir. Ölkəni doldurmuş bu kağızları əhali özündə saxlamaq istəmir, onları mümkün qədər tez tədavülə buraxmağa tələsir ki, pulun davamlı şəkildə qiymətdən düşməsindən yaranan itkiləri əlverişli alver hesabına ödəsin” (4, s. 252).

H.Z.Tağıyev hökumətin maliyyə siyasətini tamamilə doğru qiymətləndirirdi. 1918-ci ilin sentyabrından başlayaraq Azərbaycanda mütəmadi olaraq pul emissiyası həyata keçirilmiş, “Bakı bonları” tədavülə buraxılmışdı. Vəziyyəti gərginləşdirən səbəblərdən biri də ölkə ərazisində həmçinin keçmiş çar və Müvəqqəti hökumətlərinin pul əsginazlarının, Tiflisdə buraxılan Cənubi Qafqaz hökuməti bonlarının da sərbəst dövriyyədə olması idi. Cənubi Qafqaz hökumətinin bonları müstəqil Gürcüstanın mövcud olduğu dövrdə də çap olunurdu. 1919-cu il fevralın 12-də Gürcüstanla Ermənistan arasında bağlanan 320 mln. Cənubi Qafqaz bonlarının buraxılması haqqında saziş Azərbaycanın narahatlığına səbəb olmuşdur. İş o yerə çatmışdır ki, “Bakı bonları” qonşu ölkələrdə qəbul edilmədiyi halda, Ermənistan və Gürcüstan pulları Azərbaycanda sərbəst işlədilir. Dövlətdə müxtəlif dəyərə malik olan dörd pul vahidinin işlədildiyi bu cür qeyri-normal vəziyyət, həmçinin tez-tez

keçirilən emissiyalar maliyyə sisteminin çökməsinə gətirib çıxara bilərdi (1, s. 231).

1919-cü il aprelin 14-də parlamentdə çıxışı zamanı Baş nazir N.Yusifbəyli Bakıda və Tiflisdə pulun tədavülə buraxılmasında paralelliyin aradan qaldırılmasının mümkünliyünü bildirmişdir. Onun fikrincə, Azərbaycan pulunun kursunu ixrac hesabına tənzimləmək mümkün olduğu təqdirdə artıq pulların çapına ehtiyac yaranmaz. Pulun dəyərini qaldırmaq üçün N.Yusifbəyli neftin satışını yalnız milli valyuta ilə aparmağı təklif edirdi. O, deyirdi: “Əgər nefti yalnız kəndi paramıza satarsaq şimdiyə qədər buraxdığımız paranın cümləsini toplamış olacağımızdan nəticədə təbii paramızın etibarı yüksələr. Mətvə ərzağın fiyəti düşər, həyat və məişətimiz kəndi məcrayı əslisinə övdət edər. O vaxt ümuri maliyyəmiz dəxi yoluna girər. Bu gün olduğu kimi gərək burada da Tiflisdə heşabsız kağız paralar buraxmağa artıq məcburiyyət olmaz. Hələ bu iki “emissiya” bu artıq təhəmmül ediləcək hallardan deyildir. İki yerdə para çıxarmaq heç bir zaman, heç bir məmləkətdə görünməmiş bir işdir. Hökumət bu halda bir an xitam verməyə təşəbbüs edəcəkdir” (2, s. 326). Qeyd etmək yerinə düşər ki, həmin addımın atılmasını H.Z.Tağıyev də təklif etmişdir. O, məruzə məktubunda yazırdı ki, hökumət “daxili istehlak üçün qeyd-şərtsiz lazım olan və çatışmayan məhsulların Azərbaycandan daşınmasını qadağan etməklə, digər məhsulların satışında var-gücü ilə ixracatçıların köməyinə gəlməlidir, lakin bircə şərtlə ki, satılan malların dəyəri mütləq Azərbaycan manatı ilə ödənilsin. Xalqın əlindəki artıq qalan, xırda və iri möhtəkirliyə səbəb olan pulların dövriyyədən çıxarılması ilə bərabər aparılan bu siyasət bizim maliyyə işimizi möhkəmləndirər və onu indiki çətin vəziyyətdən çıxara bilər” (4, s. 253).

Lakin sonrakı hadisələr göstərdi ki, N.Yusifbəyli hökuməti özünün maliyyə siyasətini əsasən əvvəlki prinsiplər əsasında qurmaqda davam edirdi. H.Z.Tağıyevin məktubu yazıldığı tarixdən bir qədər əvvəl – 1919-cu il aprelin 24-də Maliyyə Nazirliyi emissiyanın 510 mln. manatadək artırılması haqqında qanun layihəsini parlamentə təqdim etdi. Mayın 5-də pulların tədavülə buraxılmasına icazə verildi və gələcəkdə

parlamentin icazəsi olmadan əlavə emissiyaların keçirilməsi qadağan edildi. Yeddi aydan sonra hökumət yeni emissiya (bu dəfə 600 mln. manat həcmində) haqqında məsələ qaldırıqda məlum olmuşdur ki, parlamentin razılığı olmadan artıq 100 mln. manat tədaviyə buraxılmışdır (1, s. 203).

Göründüyü kimi, H.Z.Tağıyevin N.Yusifbəyliyə ünvanlandığı məktubda qaldırılan pul emissiyası məsələsi müstəqil dövlətin iqtisadi inkişafının əsas problemlərindən biri idi. Eyni zamanda, sonrakı proseslər göstərdi ki, hökumət pulların dövriyyədən çıxarılması üçün başqa mənbə və üsullar tapmaqda aciz qalmış və yenidən çap dəzgahını işə salmağa məcbur olmuşdur.

Cümhuriyyət hökuməti bu məsələni yalnız 1920-ci ilin əvvəllərində qismən həll etməyə müvəffəq olmuşdur. Belə ki, milli valyutanın kursu mal ixracı vasitəsilə tənzimlənməyə və neft yalnız Azərbaycan puluna satılmağa başlamışdır. 1920-ci il fevralın əvvəllərində maliyyə naziri R.Qaplanov nazirliyin Tiflisdəki agentliyi vasitəsilə "Bakı bonları"nın Cənubi Qafqaz bonlarına dəyişdirilməsini qadağan etmişdir. Aprel işğalı ərəfəsində nazir Batuma daşınan neft və neft məhsullarından alınan aksiz vergisinin Azərbaycan pulları ilə ödənilməsinə dair sərəncam vermişdir (6, s. 203).

H.Z.Tağıyevin tənqid etdiyi növbəti sahə ümumilikdə "qadağa sistemi" adlandırılmış hökumət tədbirləri idi. Ölkə daxilində vəziyyəti sabitləşdirmək ehtiyacından doğan həmin tədbirlər əhalinin ərzaq və mallarla təminatını yaxşılaşdırmaq məqsədini güdürdü. Hökumətin 1918-ci ilin avqustunda qəbul etdiyi qərara əsasən, Azərbaycan Cümhuriyyəti hüduqlarında bütün növ ərzaq məhsullarının sərbəst alışına və satışına icazə verilir, ölkədən kənara daşınma isə yalnız ticarət və sənaye nazirinin icazəsi ilə aparılmalı idi. 1919-cu ildə təsdiq olunmuş qaydalara görə isə məhsulların bir qisminin çıxarılması ümumiyyətlə qadağan edilmişdir (onları ölkədən daşımaq üçün bilavasitə ticarət və sənaye nazirindən icazə alınmalı idi), digər qisim məhsullar isə mübadilə əsasında xaricə çıxarıla bilərdi. Birinci qrupa ərzaq məhsullarının əsas çeşidləri, ikinciyə isə onların bir hissəsi,

həmçinin neft, neft məhsulları, pambıq, metal və s. daxil idi (6, s. 136-137).

Adıçəkilən qaydalar mütəmadi olaraq dəyişikliyə məruz qalmış, onlara əlavələr edilmiş və dövlət tədricən ixrac-idxal əməliyyatlarının tənzimləyicisi rolunda çıxış etməkdən əlavə bu prosesə fəal müdaxilə etməyə, mal və xidmətlərin qiymətlərinə, tədarüklərə nəzarəti həyata keçirməyə başlamış, xaricə aparılan bəzi ticarət əməliyyatlarını qadağan, digərlərini isə təşviq etmişdir. Bu cür siyasət sahibkarlar tərəfindən özəl təşəbbüsün və sərbəst bazar münasibətlərinin sıxışdırılması kimi qəbul edilərək, onların narazılığına səbəb olmuşdur. H.Z.Tağıyev də həmin sahibkarlar sırasında idi. N.Yusifbəyliyə ünvanladığı məktubda o, yazırdı: "Dövlətin iqtisadi müstəqilliyi üçün onun xarici ticarətinin aktiv balansının hansı əhəmiyyət daşıdığı məlumdur. Əslində müvafiq qurumların bütün işi əvvəlcədən bu balansın yaradılmasına yönəlməli idi. Lakin bizdə indiyədək bu sahədə qadağalar sistemi qalmaqda davam edir və həmin sistem dəfələrlə özünün tamamilə yararsız olduğunu sübut etmişdir. Təkcə ərzaq və ilkin tələbat məhsulları ixrac qadağasına düşmürdü. Qadağa Azərbaycan daxilində demək olar ki, emal olunmayan yuna da şamil edilirdi. Nəhayət, bizdə artıqlaması ilə istehsal olunan və firmalarımızın anbarlarında yığılıb qalan neftin də daşınmasına elə bürokratik əngəllər və məhdudiyyətlər (məsələn, böyükhəcmli zəminlər, satılan neftin əvəzində digər yox, məhz bu məhsulu gətirmək öhdəliyi və s.) qoyulub ki, ixraca icazə almaq alver və ajiotaj predmetinə, əməliyyatın özü isə riskli möhtəkirliyə çevrilib. Bu cür vəziyyət dövlətin mənfəətinə ziddir.

Acınacaqlı və qeyri-təbii vəziyyət yaranıb: bildiyimiz kimi, əcnəbi malların geniş axını ölkədə həmin malları almaq üçün xarici valyutaya tələbatı artırmış, bizim valyuta isə xaricdə heç kimə lazım deyil, o, alıcısını tapa bilmir. Nəticədə bizim valyutanın sahibi, əgər o, əcnəbidirsə, Azərbaycanda lazımlı məhsulu almaq və özü ilə aparmaq iqtidarında deyil" (4, s. 253).

H.Z.Tağıyevin hökumətin siyasətini tənqid etməsi ilk baxışdan konyunkturaya, burjuazianın məhdud maraqlara xidmət edən mövqə kimi görünə bilər. Lakin o zaman Azərbaycanın

o zamankı mövcud olan vəziyyətinin təhlili H.Z.Tağıyevin sözlərinin əsaslı olduğunu sübut edir. Həqiqətən də, məmurlar ixrac-idxal əməliyyatlarına icazənin verilməsi, malların xaricə satılması, məhsulun paylaşdırılması məsələlərində sui-istifadə hallarına yol verirdilər. Belə faktlar o qədər tez-tez baş verirdi ki, parlamentdə bununla bağlı silsilə müzakirələr keçirilmişdir. 1919-cu il yanvarın 28-də "İttihad" fraksiyasının lideri Q.Qarabəyov ölkədə neft, həmçinin Tağıyevin toxuculuq fabrikində istehsal olunan bez möhtəkirliyi ilə bağlı hökumətə sorğu göndərmişdir. Qanunverici orqanın iclasında çıxış edərək o, demişdir: "Azərbaycan ən zəngin məmləkətlərdən biridir. Sərvətimizin də birisi neftdir ki, bütün cahan ona möhtacdır. Fəqət, bu sərvətlə bərabər qonşumuz olan məmləkətlərdə Azərbaycandan çox ucuzluqdur. Neft ticarət və ixracının məni haqqında çox qanunlar var. Fəqət, bəzi xoşbəxtlər bilmirəm nüfuzlarınamı, qohumluğamı ya xüsusi himayəyə görə lazım olan icazənaməni alır və alış-verişlərini edirlər. Bizim ayrı-ayrı şəxslərlə işimiz yoxdur, ancaq qaydanın pis götürüldüyünü görmək istəyirik" (2, s. 149-150). Bu sorğu ilə əlaqədar parlamentin dörd iclası keçirilmişdir. Əksər parlament fraksiyalarının nümayəndələri yaranmış vəziyyəti pisləmişlər. 1919-cu il 9 fevral tarixli iclasda Baş nazir F.Xoyskinin çıxışı maraqlı olmuşdur. O, ittihadçıların sorğusunu birmənalı olaraq "hökumətə badalaq vurma, biz soxmaq" kimi dəyərləndirdi. Qəribədir ki, baş nazir öz çıxışında möhtəkirlilik və özbaşınalıqla hansı üsullarla mübarizə aparacağına dair heç bir söz deməmişdir. Bunun əvəzində o, olduqca emosional tərzdə sorğudan öz hiddətini ifadə etmişdir: "Belə sorğular parlament tərəfindən hökumətə bir köməkdir. Heç hökumət belə sorğudan inciməz. Əgər bir əsas doğru deyilsə, parlament sorğu versin, düzəlməsin tələb etsin. Biz sorğuyu həmişə artıq dərəcə məmnuniyyətlə qəbul edəriz. Amma, möhtərəm məbuslar, sorğu da var, sorğu da var. Bir sorğu var ki, atanın oğluna verdiyi nəsihət. Bir sorğu da var ki, zəhərli, bədxahlıq sorğusudur. Zənn edirəm, bu ikinci kimi sorğular ilə iş heç vaxt qabaqca getməz. Belə sorğu parlament ilə hökumətə badalaq vurmaq, biz soxmaq deməkdir. Aya bu

zamandır ki, hökumətə badalaq vurulsun? Aya Azərbaycanın halı elədirmi ki, hökumət ilə süpürülsün. Belə də sorğu olar? ...Bu sorğu deyil, dalında yumruq, cibində daş gizlətməkdir ki, hökuməti qəflətən vurasan, belə sorğuya nə cavab vermək olar" (2, s. 190-191).

Baş nazirin bu cür çıxışı parlament üzvlərinə təsirsiz ötüşmədi. Sorğu ilə bağlı qərarın müzakirəsi başlayanda, sosialistlər fraksiyası möhtəkirlilik və özbaşınalıq faktlarını araşdırmaq məqsədilə geniş səlahiyyətlərə malik fəvqəladə parlament komissiyasının, habelə vəzifə cinayətləri, möhtəkirlilik və əks-inqilab üzrə bütün işlərə baxacaq ali tribunal haqqında əsasnamə hazırlamaq üçün xüsusi komissiyanın yaradılmasını təklif etdi. "Müsavat" partiyası qərarın aşağıdakı redaksiyada qəbulunu təklif etdi: hökumətin sorğu ilə bağlı izahatı qənaətbəxş hesab olunsun, ölkədə istehsal olunan məhsulların daha səmərəli istifadəsi və ərzaq işinin tənzimlənməsi istiqamətində tədbirlər hazırlamaq üçün xüsusi komissiya təsis edilsin. Sonda parlament olduqca mütədil məzmunlu qərar qəbul etdi: "Hökumətin sorğulara olan cavabını eşidərək Məclisi-Məbusan hökumət rəisəsinin göstərmiş olduğu tədbirlərin tezlik ilə görülməsi arzusunu izhar edərək və hökumətin bəyanatını kafi görərək növbədəki məsələyə keçir". Eyni zamanda "Müsavat" partiyasının xüsusi komissiyasının təşkili haqqında təklifi də qərarında öz əksini tapdı (2, s. 193).

Beləliklə, parlament ölkənin həyatında ən kəskin problemlərdən birinə vaxtında və doğru reaksiya verə bilmədi. Çox güman ki, deputatlar qəti mövqə nümayiş etdirəydilər, ərzaq və malların alış-verişində neqativ halları aradan qaldırmaq mümkün olardı. Parlamentdə aparılan müzakirələr xronoloji baxımdan H.Z.Tağıyevin məktubu ilə üst-üstə düşməsə də, qeyd etmək lazımdır ki, 1919-cu ilin əvvəlində lazımı qərarın qəbul olunmaması həm H.Z.Tağıyevin məktub yazdığı vaxtda, həm də ondan sonra ticarətdə hərc-mərcliyin davam etməsi gətirib çıxarmışdır.

Yeri gəlmişkən, F.Xoyskini əvəz etmiş N.Yusifbəyli parlamentdəki 14 aprel 1919-cu il tarixli çıxışında hökumətin ixrac-idxal əməliyyatlarında məhdudiyətlər qoymasını qeyri-

effektiv tədbir kimi qiymətləndirmiş, onun gözlənilən nəticə vermədiyini və bu sahədə köklü dəyişikliklərin vacibliyini vurğulamışdır. O, qiymətlərin aşağı salınması üçün hökumətin bazarla lazımi qədər məhsul çıxarmaq niyyətində olduğunu, daxili ticarətin tam sərbəstliyi şəraitində xaricdən məhsulların gətirilməsinə səy göstərəcəyini, bununla da ölkədə ərzaq məsələsinin tənzimlənəcəyini bildirmişdir (2, s. 327). Lakin sonrakı hadisələr göstərdi ki, Azərbaycanın ticarət-sənaye dairələri arasında qeyri-populyar olan qadağa tədbirləri davam edirdi. Onlardan bəziləri H.Z.Tağıyevin özünün də maraqlarına toxunurdu. Belə ki, dövlətin iqtisadi və müdafiə maraqları naminə hökumət ölkədən mal daşınması haqqında bəzi vəsatətlərə imtina cavabını verirdi. 1919-cu il dekabrın 2-də Bakı şəhər raisinin H.Z.Tağıyev fabrikində istehsal olunan parçanın ölkə daxilində çörəklə əmtə mübadiləsinə dair vəsatəti qəbul olunmadı. Bu imtina Hərbi Nazirliyin fabrik məhsullarına kəskin ehtiyac duyması ilə izah olunurdu. Həmin gün Tağıyev fabrikindən iplik çıxarmağa icazəsi olan Davidyants soyadlı bir nəfərin vəsatəti də təmin edilmədi (6, s. 140).

Baş nazirə yazdığı məktubda H.Z.Tağıyev əsas diqqəti ona məxsus "Qafqaz lifli maddələr istehsal edən səhmdar cəmiyyəti"nin toxuculuq fabrikinin problemlərinə yönəltdi. O, 1901-ci ildə açılan və Cənubi Qafqazın yeganə olan bu müəssisənin əhəmiyyətini belə xarakterizə edirdi: "Mən, çoxlu qurbanlar və zəhmətlər hesabına doğma diyarda yeni sənaye sahəsini yaratdım, minlərlə yerli sakinə etibarlı qazanc verdin, Azərbaycanda yeni kənd təsərrüfatı sahəsinin – pambıqçılığın inkişafına güclü təkan verdin, əhaliyə ucuz ilkin tələbat məhsulunu verdin, bizim ixracatımız üçün yeni məhsul buraxdın və dövlətin rifah və gəlirin yeni mənbəyi ilə zənginləşdirdim" (4, s. 254).

H.Z.Tağıyevin sözlərinə görə, Azərbaycanın müstəqillik qazanması belə bir ümid yaratdı ki, "qanuni hakimiyyət dövlətin rifahı üçün sənayenin vacibliyini diqqətə alaraq, onun sərbəst inkişafına imkan yaradacaq. Lakin əksinə, Bakıda qanuni dövlət quruluşunun bərqərar olmasından indiyədək fabrikə qarşı işi əngəlləyən, müəssisəni çoxmilyonlu itkilərlə üz-üzə qoyan

qadağa və məhdudiyət sistemi tətbiq edilir. Həmin sistem davam edərsə, o, real dəyəri 400 min qızıl funt sterlinq, indiki kursla isə 280 milyon manat olan fabriki müflisləşməyə və ləğvə gətirib çıxaracaq" (4, s. 254).

H.Z.Tağıyev tərəfindən bu cür kəskin tənqidin səbəbi nə idi? Məsələ burasındadır ki, hökumətin qoyduğu qaydaya görə, toxuculuq fabrikinin məhsulları yalnız Ticarət və Sənaye Nazirliyinin icazəsindən sonra satışa çıxarıla bilərdi. Bunun nəticələrini H.Z.Tağıyev öz məktubunda belə təsvir edirdi: "... icazələrin verilməsi ən biabırçı möhtəkiriyyə səbəb olmuşdur. İcazələr ticarət predmetinə çevrilir, əldən-ələ keçir, fabrik anbarının kassası qarşısında dərhal üstünə əlavə qiymət qoyulmaqla bir neçə dəfə satın – alınır. Nəticədə nazirliyin bir və ya bir qrup şəxsə icarə verdiyi məhsul pərakəndə satıcıların əlinə keçir, onlar isə öz xərclərini istehlakçının üzərinə qoymaqla artıqlaması ilə mənfəət götürürdülər. Beləliklə, məhsul istehsalçıya bir növ qaçaqmalçılıq yolu ilə gəlib çıxırdı. Şəhərdə və bütün ölkədə malların qıtlığı hiss olunur, fabrikin anbarlarında isə onlar yığılıb qalırdı, çünki icazə vermə prosedurunda ləngimə və nazirliyin icazələrin verilməsində göstərdiyi ehtiyatlılıq əhalini istismardan qorumur və bazarlara aylıq çıxarılan məhsulun həcmindən sünürətdə azaldılmasına gətirib çıxarırdı. İcazə sistemi vasitəsilə ümumi istifadəyə buraxılan məhsulu əhali üçqat bahasına aldığı bir vaxtda nəhəng mal ehtiyatları ölü kapital kimi yığılıb qalır, nə faizlər, nə də kommersion mənfəəti gətirir, korlanma və yangın təhlükəsi ilə üzləşir, ağır yük kimi müəssisənin balansında qalırdı. Bu zaman müəssisənin özü isə fəhlələrlə hesablaşma və satınalma əməliyyatlarını aparmaq üçün nağd pullara ehtiyac duyurdu. Hal-hazırda həmin ehtiyatların dəyəri 6-7 mln. manat təşkil edir" (4, s. 254-255).

H.Z.Tağıyev məktubda hökumətin digər tədbirini – fabrik məhsullarına möhkəm sabit qiymətlər qoymasını da tənqid etmişdir. Onun sözlərinə görə, həmin qiymətlər bazar qiymətlərinə uyğun deyil, onlar firmalar üçün ziyanlı, əhali üçün isə əlverişsizdir. Hökumətin bez üzərinə qoyduğu 5 manat 50 qəpik sabit qiymətdən sonra Tağıyev fabriki müxtəlif şəxslərə və

qurumlara ümumi dəyəri 535 mln. manatlıq 937 min arşın bez satmışdır. Alverçilərin əlinə düşən bez bazarlarda 11-20 manat civarında satılırdı. Beləliklə, H.Z.Tağıyevin təbirincə desək, "...müxtəlif vasitəçilər hər arşın bezdən orta hesabla ən azı 7 manat, ümumiyyətlə isə 6,8 mln. manat gəlir götürdülər, əhali bu pullara qənaət edə bilmədi, fabriyə isə onlar gəlib çıxmadı..." (4, s. 256).

H.Z.Tağıyev bu problemlər haqqında baş nazirə 1919-cu ilin iyun ayında yazırdı, halbuki, yuxarıda deyildiyi kimi, hələ ilin əvvəlində "İttihad" fraksiyası Tağıyev fabrikində qanunsuz bez satışı ilə bağlı F.Xoyski hökumətinə sorğu ünvanlanmışdır. "İttihad"ın lideri Q.Qarabəyov öz çıxışında deyirdi ki, əhali bezin arşınını 5 manata buraxan fabrik ola-ola bazarda onu 17 manata almağa məcburdu. Həmin fabrik ətrafında da bir sıra maneələr yaradılıb ki, onları yalnız az sayda seçilmişlər dəf edə bilir. Bez üçün icazə alan şəxs onu artıq fabrikin qapılarında 12 manata satır." (2, s. 140).

H.Z.Tağıyevin N.Yusifbəyliyə yazdığı məktubda fabrikin bağlanması mümkünüyünə işarə verilir. Müəssisənin ölkə təsərrüfatının inkişafına töhfəsini, 3 min fəhlənin işlə təmin olunduğunu, fabrikin parça istehsalını ayda 300 min arşından 1 mln. arşına qədər qaldırmağa imkanı olduğunu və s. sadaladıqdan sonra H.Z.Tağıyev belə bir qənaətə gəlir: "Və bu müəssisə ticarət və sənaye qurumunun səhv və uğursuz tədbirləri ucbatından fəhlələrin məvacibini ödəməkdə çətinlik çəkir, təchizatçılar qarşısında öz öhdəliklərini yerinə yetirə bilmir və elə bir acınacaqlı vəziyyətdədir ki, ya ləğv etmə, ya da fabrikin indiki real qiymətə satılaraq xəzinənin ixtiyarına keçməsi haqqında hökumət qarşısında vəsatət qaldırmağa hazırdır" (4, s. 257).

Qeyd olunmalıdır ki, məktubdan sonra hökumət müəyyən güzəştə gedərək bir arşın bezin qiymətini 10 manata qaldırdı. Bu addım təkcə anbarda yığılıb qalan məhsulun satışından H.Z.Tağıyevə 1 mln. manata qədər mənfəət gətirirdi (5, s. 154). Lakin yeni qiymətlər fabrik sahibini qane etmədi və o, Ticarət və Sənaye Nazirliyi qarşısında qaldırdığı vəsatətdə müəssisənin texniki avadanlığının pis vəziyyətdə

olduğunu səbəb gətirərək, istehsalın azaldılmasına icazə istəmişdir. Bəzən Hərbi Nazirlikdən başqa bütün digər şəxslərə və qurumlara bezin verilməsinin dayandırılacağı haqqında hədələr də səsləndirilirdi. Lifli maddələr istehsal edən səhmdar cəmiyyət hətta Ticarət və Sənaye Nazirliyinin ipliğin buraxılma normasının artırılması haqqında tələbinin icrasından imtina etmişdir (5, s. 154).

1919-cu ilin iyununda hökumət nazirliyin müfəttişini fabriyə göndərərək ona müəssisədəki işlərə müşahidə və uçot aparmağı, istehsalın azaldılması və ya buraxılan məhsulun keyfiyyətinin aşağı düşməsi halları haqqında məlumat verməyi tapşırırdı. Fabrikin direktoru müfəttişə hər gün dəzgahların işə salınması, parça, iplik, pambıq buraxılması haqqında texniki reportlar verməyə borclu idi. 1919-cu ilin dekabrında nazirlik hökumətin sərəncamına verilən parçaların məcbur aylıq istehsal normalarını təsdiq etmişdir. Hökumət isə öz növbəsində fabriki xam pambıqla təchiz etməli idi, lakin bu öhdəlik demək olar ki, yerinə yetirilmirdi (5, s. 155).

1920-ci il yanvarın 1-də hökumətin fabriki məhsullarına tətbiq etdiyi möhkəm qiymətlərin müddəti başa çatdı və H.Z.Tağıyev hökumətlə səhmdar cəmiyyəti arasında yeni müqavilənin bağlanması məsələsini müzakirə etmək haqqında təklifi Ticarət və Sənaye Nazirliyinə göndərdi. Onun fikrincə, bu qarşılıqlı razılaşma "işin rəhbərlərinə (fabrikin rəhbərliyi nəzərdə tutulur – F.C.) əzmkarlığı və azad təşəbbüskarlığı inkişaf etdirməyə imkan yaradacaq ki, bunlarsız hər bir müəssisə durgunluğa və çökməyə düşər olacaq... Bu yolla hökumət həmçinin müəssisənin sahibi və sərəncamvericisi kimi səhmdar cəmiyyətinin hüquq və vəzifələrini bərpa etmiş olardı...". Lakin bir sıra müəssisələrdə fikir ayrılığı səbəbindən razılıq əldə olunmamışdı (5, s. 155).

N.Yusifbəyliyə yazdığı məktubda H.Z.Tağıyev təkcə hökumət siyasətinin tənqidi ilə kifayətlənməmiş, eyni zamanda böhrandan çıxmaq üçün öz təkliflərini də irəli sürmüşdür. O, ilk növbədə sənayeçiyə dövlətin və cəmiyyətin düşməni, yalnız öz şəxsi mənfəətini güdən, üzərində ciddi nəzarət olmalı cinayətkar kimi baxmaqdan imtina etməyin vacibliyini göstərirdi

(4, s. 256). Əlbəttə, hökumətin sahibkarlara münasibətin məhz bu cür qiymətləndirilməsi həddindən artıq şişirdilmişdi və əslində, reallığı əks etdirmirdi. Lakin H.Z.Tağıyev mənsub olduğu sosial təbəqənin maraqlarını ifadə edir və bu səbəbdən də hökumətin iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsi sahəsində məcburiyyət qarşısında gördüyü tədbirləri sahibkarlara qarşı yönəlmiş siyasət kimi səciyələndirirdi. Görünür, mülahizələrinin müəyyən dərəcədə kəskinliyini anlayan H.Z.Tağıyev məktubun sonunda baş nazirə nəzakətlə izah edirdi: “Zati-alinizin mənim səmimiyyətimə şübhə ilə yanaşmayacağına əmin olub ümid etmək istərdim ki, Siz mənim ola bilsin, həddindən artıq cəsarətli fikirlərimə mənfə yanaşmayaçaqsınız, çünki həmin mülahizələrim hər ikimizə doğma olan Vətənimizə yalnız xeyir və fayda vermək istəyindən irəli gəlir” (4, s. 257).

H.Z.Tağıyevin fikrincə, iqtisadi böhrandan yeganə düzgün çıxış yolu qadağa sisteminin, sabit qiymətlərin ləğvindən və azad rəqabətin təmin olunmasından keçir. Məruzə məktubunun sonunda H.Z.Tağıyev bir növ milli burjuaziyanın platformasını, kredosunu ifadə etmişdir: “Sonda bir daha Zati-alinizi əmin etmək istəyirəm ki, mən heç vaxt Sizin dəyərli diqqətinizi hazırkı məktubla pozmağa cürət etməzdim, əgər dərindən anlamasaydım ki, mənim Sizə müraciətim kommertsant və sənayeçinin şəxsi maraqları ilə deyil, səmimi vətənpərvərlik hisslərindən irəli gəlir. Mən qəti əminəm ki, dövlətin siyasi müstəqilliyi yalnız onun maliyyə və iqtisadi müstəqilliyinə əsaslanır, bunsuz siyasi cəhətdən azad vətəndaşlar özlərindən sənaye və ticarət baxımından daha güclü qonşuların qulları olacaqlar. Gənc Azərbaycan Cümhuriyyəti üçün bu cür maddi müstəqilliyin təməlini qurmağa can atmağım məni ticarət və sənayenin azad olmağı naminə çıxış etməyə vadar edir, çünki qadağaların dar çərçivəsində onların sağlam, düzgün inkişafı və tərəqqisi mümkün deyil...” (4, s. 257).

Beləliklə, H.Z.Tağıyevin N.Yusifbəyliyə məruzə məktubu Azərbaycanda mövcud iqtisadi durumu, həmçinin müəllifin özünün vətəndaş mövqeyini əks etdirən mühüm tarixi mənbədir. Sözsüz ki, H.Z.Tağıyev məktubda həm özünün, həm də əksər sahibkarların maraqlarından çıxış edirdi. Bəzi mülahizələrdə H.Z.Tağıyev olduqca kəskin idi və şişirtmələrə yol verirdi. Onun arqumentləri heç də həmişə əsaslı olmamış, çünki məktubda təqdim olunan tədbirləri hökumət yalnız bir məqsədlə həyata keçirirdi: ölkənin iqtisadi həyatını sabitləşdirmək, əhalinin ərzaq və tələbat malları ilə təminatındakı problemləri aradan qaldırmaq. H.Z.Tağıyev məruzə məktubunda hökumətin bu tədbirləri hansı çətin daxili və xarici şəraitdə tətbiq etməsi məsələsinə toxunmamışdır. Halbuki, bu amil həm qadağalar sisteminə, həm də firma və müəssisələr üzərində sərt nəzarətə xeyli dərəcədə bəraət qazandırdı. Bu cür addımlar atmağa məcbur olan Cümhuriyyətin hökumət kabinetləri onların qeyri-effektivliyini anlamış, lakin cəmiyyətdə qeyri-populyar olan həmin tədbirlərə tezliklə alternativ tapmaqda gücsüz olmuşdur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısı:

1. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı, 1998.
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti. 1918-1920. Parlament. Stenoqrafik hesabatlar. Bakı, 1998.
3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası: 2 cildə, I cild, Bakı, 2004.
4. Азербайджанская Республика. Документы и материалы // под ред. Дж.Б.Гулиева. Баку, 1998.
5. Алиева Л. Рабочие-текстильщики Баку в начале XX в. Баку, 1969.
6. Рустамова Дж. Национальная буржуазия в период Азербайджанской Демократической Республики. Баку, 2007.

Summary

Farhad Jabbarov

On the certain economic policy of First Azerbaijan Republic

Key words: ban system, report letter, entrepreneurs, H.Z. Taghiyev, N. Yusifbayli

Article was dedicated to the analysis of the measures taken by the government for the economical development of the country and the role of the state in the economical processes. The letter of Haji Zeynalabdin Taghiyev, well-known entrepreneur-philanthropist, to Nasib bay Yusifbayli, the prime minister, written in 1919 have been used as the initial source in the research. The problem tackled in the letter was reflected on the background of the social-economic situation existed in that period.

Резюме

Фархад Джаббаров

К некоторым вопросам экономической политики Первой Азербайджанской Республики

Ключевые слова: система запретов, докладная записка, предприниматели, Г.З. Тагиев, Н. Юсифбейли

Статья посвящена анализу мероприятий правительства Первой Азербайджанской Республики по экономическому развитию страны, роли государства в экономических процессах. В качестве первоисточника привлечена докладная записка известного предпринимателя-благотворителя Гаджи Зейналабдина Тагиева премьер-министру Насиб беку Усуббекову, составленная в 1919 г. Поднятые в записке вопросы освещены на фоне социально-экономического положения того периода.